

نگاهی به دو نشریه مرتبط با تاریخ علوم دوره اسلامی

غلامحسین صدری افشار^۱

تلاش‌های جست‌وجوی گریخته‌ای که گهگاه برای معرفی دستاوردهای دانشمندان سرزمین‌های اسلامی در ایران صورت می‌گیرد، سرانجام باید به صورت فهرست مدونی درآید تا کار پژوهشگران تاریخ علم را در آینده آسان‌تر کند. با توجه به چنین هدفی، در اینجا مقاله‌های دو نشریه مرتبط با تاریخ علوم دوره اسلامی معرفی می‌شود.

تحقیقات اسلامی

نشریه بنیاد دایرةالمعارف اسلامی. سال ۸، شماره ۱ و ۲، ۱۳۷۲، ویژه تاریخ علم.

این نشریه در ۲۵۹ صفحه به زبان فارسی و ۱۱ صفحه به زبان انگلیسی در قطع وزیری است.

۱. سیر تحول علم مکانیک نزد مسلمانان. از مصطفی میرسلیم، ص ۱۱-۵۹.

مؤلف پس از بیان مقدمه‌ای پیرامون تاریخ اسلام و عرضه فهرستی از برجسته‌ترین دانشمندان دوره اسلامی، در فصل اول به بررسی آرای آنان درباره مکانیک می‌پردازد و در فصل دوم برخی اسباب‌های مکانیکی را معرفی می‌کند (مانند آسیای بادی و آبی، چرخ چاه، چرخ دنگ، ساعت آبی، دستگاه کاغذسازی)، سپس از کاربرد باروت توسط مسلمانان در جنگ‌های صلیبی و در جنگ با مغولان سخن می‌گوید و آن را عامل پیروزی

۱. تاریخ‌نگار علم، فرهنگ‌نویس، مترجم، ویراستار میراث علمی.

مسلمانان می‌داند. نویسنده در فصل سوم چند عامل نوآوری مسلمانان در دانش فنی را بررسی می‌کند که عبارت است از: الف) دین اسلام به‌عنوان عامل یکپارچگی جهان اسلام؛ ب) نهضت ترجمه آثار علمی از زبان‌های دیگر؛ پ) زبان عربی به‌عنوان وسیله ارتباط میان دانشمندان؛ ت) ایجاد مدارس، کتابخانه‌ها و نهادهای علمی گوناگون؛ ث) پشتیبانی مادی و معنوی از دانشمندان و فعالیت‌های علمی.

۲. مکتب نجومی مراغه. از جرج صلیبا، ترجمه حسن طارمی راد، ص ۶۱-۱۰۱.

نویسنده با استناد به کتاب نه‌ایة السؤل ابن شاطر از دستاورد نجومی ابن هیثم، مجریطی، جابر بن اَفَلح، مؤیدالدین عُرَضی، نصیرالدین طوسی و قطب‌الدین شیرازی زیر عنوان مکتب نجومی مراغه بحث می‌کند و می‌گوید، آن‌ها مدل‌هایی متفاوت با مدل بطلمیوس به‌وجود آوردند. او سپس از کارهای بیشتری بحث می‌کند که باید بر روی آثار دانشمندان بعد از مکتب مراغه صورت گیرد، از قبیل ملاعلی قوشچی، قاضی‌زاده رومی، منصور دشتکی، شیخ بهایی، احمد بن خلیل چلبی و محمد بن صادق حسینی.

۳. حالت کروی جفتِ طوسی. از جرج صلیبا- ای. اس. کندی، ترجمه بهناز هاشمی‌پور، ص ۱۰۳-۱۲۰.

مهم‌ترین موضوعی که در حوزه مکتب مراغه مطرح شد پذیرفتن دو فلک تدویر جدید برای هر سیاره توسط خواجه نصیرالدین طوسی بود. این نظریه که به «جفتِ طوسی» معروف است، از لحاظ دقت نه تنها از مدل بطلمیوس چیزی کم نداشت، بلکه دارای کارایی بیشتری بود. در این مقاله جزئیات نظریه خواجه نصیر بررسی شده است.

۴. تقویم سال یکم هجری شمسی. از ایرج ملک‌پور، ص ۱۲۱-۱۳۸.

این مقاله ضمن بحث کوتاهی درباره تقویم‌های شمسی، قمری و میلادی، شامل تقویم سال اول هجری شمسی است که از روز جمعه سوم شعبان آخرین سال پیش از هجرت آغاز می‌شود. اول محرم سال اول هجری قمری روز جمعه ۲۷ تیر همان سال است و حرکت حضرت رسول (ص) از مکه روز دوشنبه ۲۴ شهریور برابر با اول ربیع‌الاول و ورودشان به مدینه روز جمعه دوم مهر برابر با ۱۲ ربیع اول بوده است.

۵. واژه‌هایی از گاهشماری ایران در چین باستان. از کونگ فانگ ژن، ترجمه محمد باقری، ص ۱۳۹-۱۴۳.

در این مقاله با اشاره به روابط تاریخی میان ایران و چین، از جمله از هیئت‌هایی نام برده می‌شود که در سده‌های ۷ و ۸ هجری از ایران به چین رفتند و از نام سیارات و روزهای هفته چینی یاد می‌شود که دارای منشأ ایرانی‌اند.

۶. محاسبه بُعد معدّل از اوقات غروب ماه و خورشید. از ماشاءالله علی احیایی، ص ۱۴۵-۱۶۴.
- این مقاله از رؤیت سیارات در هر دوره، نخستین بار پس از غروب و آخرین بار پیش از طلوع خورشید بحث می‌کند، که در جهان اسلام به‌ویژه از لحاظ رؤیت هلال اهمیت زیادی دارد.
۷. مسئله آموز صد مدرس - بحثی دربارهٔ قبلهٔ مدینهٔ منوره. از ماشاءالله علی احیایی، ص ۱۶۵-۱۷۸.
۸. ذیلی بر مسئله آموز صد مدرس. از حسن طارمی راد. ص ۱۷۹-۱۸۲.
- در این دو مقاله پس از ذکر تعیین جهت قبله در مسجد مدینه توسط حضرت رسول (ص)، از موضوع تعیین جهت قبله و اصول به‌دست آوردن آن بحث شده است.
۹. تاریخ ریاضیات اسلامی - پژوهشی در ازبکستان. از گ. پ. ماتویفسکایا، ترجمهٔ مهران اخباری‌فر، ص ۱۸۳-۱۹۷.
- مقاله حاوی مطالبی است کلی دربارهٔ فعالیت علمی دانشمندان آسیای مرکزی در سده‌های میانه.
۱۰. خواجه عبدالرحمان خازنی مروزی پیشاهنگ اصلاح تقویم در ایران. از محمدرضا صیاد، ص ۱۹۹-۲۱۴.
- نویسنده پس از معرفی کوتاه خازنی و آثارش دربارهٔ تقویم سلطانی او و روشی که برای محاسبهٔ سال‌های کبیسه به‌دست آورده بود، بحث می‌کند و آن را پایهٔ تقویم ملکی یا جلالی می‌داند.
۱۱. عبدالرزاق بغایری. از محسن مسعود انصاری، ص ۲۱۵-۲۲۴.
- دربارهٔ زندگی و فعالیت علمی مهندس عبدالرزاق بغایری (۱۲۴۸-۱۳۳۲ش) و نقشی که در تهیهٔ نقشه‌های جغرافیایی و نقشه‌های خطوط مرزی ایران و آموزش نقشه‌کشی داشته است.
۱۲. زندگی و آثار ابوالوفای بوزجانی. از پرویز شهریاری، ص ۲۲۵-۲۳۳.
- گزارشی است کوتاه از زندگی و فعالیت بوزجانی.
- در صفحات ۲۳۵-۲۳۸ رحمت‌الله استوار کتاب استخراج آب‌های پنهانی تألیف کرجی و ترجمهٔ حسین خدیوچم را بررسی کرده است و در صفحات ۲۳۹-۲۴۵ محمد باقری کتاب پژوهشی در زیج‌های دورهٔ اسلامی کندی را، که بعدها خود او آن را به فارسی ترجمه کرد. در صفحات ۲۳۹-۲۴۵ تعدادی کتاب فرنگی مربوط به تاریخ علم معرفی شده است.
- وقف میراث جاویدان**
- فصلنامهٔ سازمان اوقاف و امور خیریه. سال ۴، شمارهٔ ۳-۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۵.
- این نشریه در ۱۸۹ صفحه به زبان فارسی، با فهرست مطالب به دو زبان عربی و انگلیسی و صفحهٔ عنوان انگلیسی در قطع رحلی است.

۱. بنای مسجد مدینه و قواعد

مستنبط از آن. از حسن حسن‌زاده
آملی، ص ۷-۱۶.

نویسنده از قواعد ریاضی به‌کاررفته در
ساختمان مسجدالنبی در مدینه بحث می‌کند.

۲. تأملی دیگر در رساله فی الاحتیال

لمعرفة مقاداری الذهب والفضة
فی جسم مرکب منهما از حکیم
عمر خیام. از حسن فقیه عبداللهی،
ص ۱۷-۲۴.

نویسنده با اشاره‌ای کوتاه به تاریخچه
به‌دست آوردن وزن مخصوص اجسام و
ترجمه رساله خیام در تعیین نسبت هریک از
مواد در آلیاژ طلا و نقره، به‌شرح آن می‌پردازد.

۳. از هندسه دید تا ریاضیات پدیده‌های نوری. از رشدی راشد، ترجمه محمدهادی

شفیعیها، ص ۲۵-۳۴.

نویسنده پس از بیان تاریخ نورشناسی در یونان و اسکندریه، به ذکر کارهای پیشگام کندی و ابن
سهل اشاره می‌کند و در پایان نوآوری‌های ابن هیثم را توضیح می‌دهد.

۴. جمشید کاشانی و محاسبه سینوس یک‌درجه به روش تکراری. از اسگر آبو، ترجمه

محمد باقری، ص ۵۱-۵۶.

جمشید کاشانی (د ۸۳۲ ق) با دست یافتن به معادله تثلیث زاویه توانست روشی برای یافتن
سینوس یک‌درجه ابداع کند و جدول‌های مثلثاتی را در حد زیادی بهبود بخشید. میرم چلبی در شرح
زیچ الغ بیگ روش کاشانی را توضیح داده است. نویسنده به توضیح ریاضی این روش پرداخته است.

۵. معماران دوره اسلامی، دانش نظری و کاربرد عملی آن. از هاید لاله. ص ۳۹-۵۰.

نویسنده بر آن است که «در دست نبودن رساله‌های تشریحی معماری کهن ما را بر آن می‌دارد تا
از یک‌سو با جستجوی نکات پراکنده ثبت‌شده در آثار مکتوب در فن معماری و از سوی دیگر با
بررسی اسناد - از قبیل نقشه‌ها، نقوش بازمانده و خود بناها - پاسخی برای پرسش یادشده بیابیم.

» در این راستا متون تاریخی، وقایع‌نگاری‌ها و آثار جغرافیایی و ادبی از یک طرف و منابع
مربوط به تاریخ علم، دایرة‌المعارف‌ها، به‌ویژه متون علمی ریاضی و هندسی از طرف دیگر، نیز

آثار مصور و اسنادی از قبیل نقشه بناها و تزیینات معماری محفوظ در کتابخانه‌ها و بایگانی‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند».

۶. **فواید، اهمیت و ضرورت پرداختن به تاریخ ریاضیات.** از محمد باقری، ص ۵۱-۵۶. نویسنده یادآور می‌شود که مطالعه تاریخ ریاضیات علاوه بر جذاب و لذت‌بخش بودن، پژوهشگر را با کارهای انجام‌شده آشنا می‌کند و مانع دوباره‌کاری می‌شود. در عین حال راه‌های ناپیموده و قلمروهای کشف‌نشده را به او نشان می‌دهد.

۷. **اختلاف در وقت طلوع فجر.** از ماشاءالله علی احیایی، ص ۵۷-۶۲. شناختن زمان طلوع فجر از لحاظ دانستن وقت نماز صبح و آغاز روزه اهمیت خاصی دارد. وجود هوای ابری و پدیده صبح کاذب از عامل‌هایی است که ممکن است شخص را دچار اشتباه کند. به همین دلیل دانشمندان اسلامی از دیرباز در این زمینه به تحقیق پرداخته‌اند و نویسنده مقاله گزارشی از این تحقیقات را عرضه کرده است.

۸. **نجوم اسلامی.** از دیوید ا. کینگ، ترجمه لیلا هوشنگی، ص ۶۳-۷۲. نویسنده تاریخ نجوم اسلامی را به چهار دوره تقسیم کرده است: نخست دوره همگونی و تلفیق نجوم ریاضی یونان باستان، هند و ایران ساسانی با نجوم عامیانه اعراب پیش از اسلام (۷۵-۲۰۰ ق)، سپس رسمیت یافتن مجسطی و پیشرفت روش‌های ارساد (۲۰۰-۴۲۵ ق)، در پی آن پیدایش نجوم اسلامی (۴۲۵-۸۵۰ ق) و سرانجام دوران رکود. نویسنده به بررسی هریک از این دوره‌ها و نتایج و دستاوردهایش می‌پردازد.

۹. **نظام بطلمیوس و مدل‌های غیر بطلمیوسی پیش کپرنیک.** از توفیق حیدرزاده، ص ۷۳-۸۳. نویسنده توضیح می‌دهد خرده‌گیری بر کار بطلمیوس با ثابت بن قره آغاز و با قیصی و دیگران دنبال شد، تا آنکه با کتاب الشکوک علی بطلمیوس موج تازه‌ای در نقد نجوم بطلمیوسی در جهان اسلام به‌راه افتاد. در این مورد دو مقاله «مکتب مراغه» و «حالت کروی جفت طوسی» را هم در بالا ببینید.

۱۰. **اسطرلاب، کره فلکی، شاخ حجامت.** از زهره روح‌فر، ص ۸۴-۸۶. نویسنده در این مقاله قدیم‌ترین اسطرلاب موجود در موزه ملی ایران مربوط به سال ۵۵۸ ق کار محمد بن حامد اصفهانی، کره فلکی مربوط به سال ۵۳۵ ق ساخت بدر بن عبدالله و دو شاخ حجامت شیشه‌ای متعلق به سده ۱۳ هجری موجود در همان موزه را توصیف کرده است.

۱۱. **فصل نجومی بندهش.** از و. ب. هنینگ، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، ص ۸۷-۱۰۰. بندهش دانشنامه‌گونه‌ای است درباره مطالب کیهان‌شناسی موجود در اوستا، که در اواخر دوره ساسانی به زبان پهلوی تألیف شده است.

۱۲. تاریخ تحولات تقویم در ایران از نظر نجومی. از محمد محیط طباطبایی، ص ۱۰۱-۱۰۸.
- در این مقاله تاریخ تقویم در ایران از روزگار هخامنشیان تا به امروز بررسی شده است.
۱۳. پیدایش تقویم و سیر تحول تقویم هجری شمسی. از محمدرضا صیاد، ص ۱۰۹-۱۱۸. نویسنده در این مقاله از رواج تدریجی تقویم هجری شمسی از سال ۱۲۶۵ شمسی به همت عبدالغفار نجم الملک (نجم الدوله بعدی) تا رسمیت یافتن آن به عنوان سال مالی دولت ایران در سال ۱۲۸۹ ش و اعلام آن به عنوان تقویم رسمی ایران در سال ۱۳۰۴ ش سخن گفته است.
۱۴. آزمایش پزشکان. از مهدی محقق، ص ۱۱۹-۱۲۴. ترجمه فارسی رساله حنین بن اسحاق درباره لزوم آزمایش پزشکان است، همراه با اشاره‌ای به رساله جالینوس و رازی در این زمینه.
۱۵. عوامل کاهش فعالیت‌های علمی در تمدن اسلامی. از آیدین صابیلی، ترجمه علی‌رضا عسگری، ص ۱۲۵-۱۳۴. نویسنده معتقد است، بدینی متکلمان اسلامی نسبت به فلسفه از عوامل مهم رکود علم در جهان اسلام بوده است.
۱۶. ترجمه متون علمی (به عربی و از عربی) و اهمیت آن در تاریخ اندیشه. از پل کونیچ، ترجمه حسن طارمی‌راد، ص ۱۳۵-۱۴۲. در این مقاله اهمیت ترجمه متن‌های یونانی، سریانی، پهلوی و سانسکریت به عربی و ترجمه آثار عربی به لاتینی مورد بررسی قرار گرفته است.
۱۷. بدیع الزمان جزری (مهندس مشهور قرن ششم هجری). از محمدجواد ناطق، ص ۱۴۳-۱۵۶. نویسنده پس از بیان شرح حال کوتاهی از جزری، به معرفی کتاب الحیل او و نسخه‌های خطی موجود از متن و ترجمه فارسی آن پرداخته است. او بعدها ترجمه فارسی این کتاب را تصحیح و به صورت پاکیزه‌ای منتشر کرد.
۱۸. یادى از مرحوم استاد آیدین صابیلی. از کمال‌الدین احسان‌اوغلو، ترجمه نگار نادری، ص ۱۵۷-۱۶۴.
- آیدین صابیلی (۱۲۹۲-۱۳۷۲ ش) تاریخ‌نگار علوم نخستین شاگرد شرقی جرج سارتن در رشته تاریخ علم بود. کتاب رصدخانه در اسلام او بسیار معروف است.
۱۹. شرح حال استاد کریمف به قلم خود وی. از عبیدالله کریمف، ترجمه هوشنگ أعلم، ص ۱۶۵-۱۶۶.

کریمف دانشمند نامی از یک مترجم قانون ابن سینا، سرالاسرار رازی و صیدنة بیرونی است.

۲۰. کتاب الحشائش. از غلامعلی عرفانیان، ص ۱۶۷-۱۷۲.

نویسنده پس از معرفی کتاب داروهای مفردة دیوسکوریدس و نسخه‌ها و ترجمه‌های مختلف آن به معرفی نسخه‌ای از ترجمه عربی آن تحت عنوان کتاب الحشائش از مترجمی به نام مهران بن منصور بن مهران در سال ۵۵۳ ق موجود در کتابخانه آستان قدس پرداخته است.

۲۱. مؤسسه تاریخ علوم اسلامی و عربی وابسته به دانشگاه فرانکفورت. ص ۱۷۳-۱۸۳.

۲۲. معرفی چند اثر در زمینه تاریخ علم. ص ۱۸۴-۱۸۹.